

"Zan Yaki Bish Mabar Zaan Keh Bovad Fetneh Vo Shar";

A Study on the Phenomenon of Polygamy in the Qajar Period

Abbas Ghadimi Gheidari^{*}, Neda Sonboli^{**}

Abstract

Introduction

Studies show that monogamy is not the most common type of marriage in the entire world. Along with some types of marriage, polygamy has been one of the marriages that took place in the past despite of disagreements and agreements and still occurs today. In other words, it might be said that the polygamy is as ancient as the marriage. This phenomenon has to do with tied to the cultural, social, economic and political roots of societies. In Iran, polygamy, as one of the issues related to women, was noticed by the pioneers who were active in the field of women's issues from the middle of the Qajar period. As a consequence of becoming acquainted with the West, the establishment of the constitution and the emergence of new cultural components such as newspapers, new schools, translation of books, as well as the development of communication and relationships between Iranians and Europeans, engendered changes in the intellectuals visions about women, and new circumstances materialized to change the former outlook.

* Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran (Corresponding Author), ghadimi.history@gmail.com

** phd student of the history of Iran after Islam, Tabriz University, nedasonboli99@gmail.com

Date received: 2022/08/14, Date of acceptance: 2022/11/09

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Method

An explanatory-descriptive method and content analysis have been used in this paper. independently has investigated the phenomenon of polygamy from a historical-sociological perspective and with the reliance on the literary-historical-political texts of the Qajar era and the criticisms of it on that time.

Results

Research findings show Literary-political texts are consequential because they convey reflect the social conditions of their time. This gravity increases when we observe the silence of popular and political historiography towards social issues and especially women's issues, and as a consequence, to fill this gap and throw light on the dark corners of women's history, we have to use these texts. The causes and consequences of this phenomenon have been cautiously investigated by intellectuals, especially literary intellectuals such as Akhundzadeh, Talebov, Agha Khan Kermani, Itsam al-Mulk, Saber, Seyyed AshrafuddinQazvini, MijizShabestri, Iraj Mirza, Dekhoda, Baharu... and we extracted them from *the heart of literature*. In this study, after presenting the definitions of polygamy, looking into its jurisprudential evidences and referring to verses 3 and 129 of Surah Nisa, we have reviewed this phenomenon in the Qajar period. Then, the approach and view of the literary-political texts of the mentioned period to the phenomenon of polygamy have been discussed. Based on the findings of this study, thebroadness of traditional mentality in the society, the normality and commonness of polygamy, easy marriage and divorce, and premature aging of women were the important reasons of the polygamy phenomenon. As an example, we can refer to the poems "Sahbat Zan" and "Maslehat" written by Ali Akbar Saber, "Shikait" and "Al Towba"written by Seyyed Ashrafuddin Gilani Failing to meet the expectations demands of women, observe justice and equality between spouses, immorality and war and quarrels at home, having family conflict. The important point is that this phenomenon has been criticized among both feminine and masculine thinkers such as Bibi Khanum Estrabadi and Alam Taj Qaim Maggi, etc.

Conclusion

The result of the research demonstrates that with the establishment of the constitution and approximately freeing up the atmosphere of tradition and mental preparation of the society, the awareness of this phenomenon became more

apparentm and literature became a tool for struggle and awareness, and polygamy as a part of the neglected rights of women became very important for literary intellectuals. From the point of view of literary texts, the most important reason cause of this issue is the social components, tradition and being rooted in the body of the society. By criticizing polygamy and enumerating its disadvantages, the authors of these texts aimed at informing not only women and but also the society, and ultimately boosting the position of women and reducing the phenomenon of polygamy. In these authors' point of view, polygamy was one of the forms of oppression against women. For this reason, they tried to confront and criticize this tradition in their works, because if the family as the most important social institution is disturbed and unstable, then it will proliferate in the society and it will disturb the society as well. Therefore, as we move from the beginning of the Qajar period to the constitutional and the end of this period, polygamy not only has converted from a normal and natural event in the society into a criticized issue but also experienced a decrease because of change in the situation, besides the constitutional, the efforts of thinkers and the literary and political dissidents.

Keywords: Iran, Qajar, polygamy, women, literary-political texts, intellectuals.

Bibliography

The Holy Quran, translated by Mahdi Elahi Qomshai.

Akhundzadeh, Fath Ali (1356), Tamsilat, translated by Mohammad Jaafar Qaraja-Daghi, Tehran: Khwarazmi, Ch3.

(1399), Maktuobat (nameh-hay-e of shahzadeh Kamal al-doleh to shahzadeh Jalal al-doleh), with the efforts of M. Maqsood, nasher-e noskkeh-y elektronikketabkhanh-y adabiyat.

Adimit, Fereydoun (1349), andisheh-hay Mirza Fateh Ali Khan Akhundzadeh, Tehran: Kharazmi.

Arianpour, Yahya (1372), az Saba to Nima; History of 150 years of Persian literature, Vol. 2, Tehran: Zovar, Ch. 5.

_____ (1382), az Saba to Nima; History of 150 years of Persian literature, Vol. 3, Tehran: Zovar, Ch. 4.

Estrabadi, Bibi-Khanom (1371), maayeb al-rejal (darpasokhbehtaadib al- nesvan), AfsanaNajmabadi, Chicago: negareshvanegareshzan.

- Etimad al-Sultaneh, Mohammad Hasan Khan (1345), rouznameh-y khaterat-eEtimad al-Sultaneh, with an introduction and indexes by Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir.
- Eki (Kaku), Ubakage (2013), safarnameh Iran va Vararod(1910-1328 AH), translated by Hashim Rajabzadeh and Kinji Eura, Tehran: Tahuri.
- Orsel, Ernest (2012), safarnameh-y qafqaz be Iran, translated by Ali Asghar Saedi, Tehran: pajuhashgah olume ensani va motaleaate farhangi.
- Bakhtiari, Sardar Maryam (1382), khaterat-e Sardar Maryam Bakhtiari (az kudaki taa aqaz-e enqlab-e mashruteh), virasteh-y Gholam Abbas Norouzi Bakhtiari, Tehran: Aanzan.
- Brugsch, Heinrich (1367) safari beh darbar-e Sultan-e Sahib-Quran, translated by Hossein Kordbcheh, Tehran: ettelaat.
- Bahar, Mohammad Taghi (1388), Divan, Tehran: Negah
- Bishop, Isabella (1375), Az Bistun taa Zardkoh Bakhtiari, translated by Mehrab Amiri, Tehran: Sahand and Aanzan.
- Pottinger, Henry (1384), safarnameh, translated by Shapur Gudarzi, Tehran: ketabfrushi-y Dehkhoda.
- Pollack, Jacob Edward (1368), safarnameh-y Pollack (Iran and Iraniyan), translated by KikavosJahandari, Tehran: Khwarazmi.
- Taj-ul-Sultaneh (1361) khateraate-e Taj-ul-Sultaneh, beh kushesh-e Mansoureh etehadiyeh (Nizam Mafi), Siros Saadovandian, Tehran: nashr-e tarikh-e iran.
- Tavernier, Jean-Baptiste (1383), safarnameh, translated by Hamid Shirvani, Tehran: Nilofar.
- Toyokichi, Ye Naga (2012), safarnameh-y Ye Naga Toyokichi dar Iran and Anatoli (1317 AH/1899), translated by Hashem Rajabzadeh and Kinji Eura, Tehran: Tahuri.
- Jones, Sarhar Ford (1386), ruznameh-y safar-e khaterat-e heyat-e eazami engelastan beh iran, translated by Mani Salehi Allameh, Tehran: saless.
- Dalmani, Henry Rene (1335), safarnameh-y az Khorasan to Bakhtiari, translated by Mohammad Ali Farh-Voshi, Tehran: Amir Kabir.
- Droville, Gaspar (1387), safarnameh-y Droville, translated by Javad Mohebi, Tehran: Gutenberg.
- Delrish, Bushra (1375), zan dar doreh-e qajar, Tehran: Office of Religious Studies of Art (Research Management).
- Dobad, Clement Augustus (1384), safarnameh-y Lorestan and Khuzestan, translated by Mohammad Hossein Aria, Tehran: entesharat-e elmi va farhangi, Ch2.

- Dehkhoda, Ali Akbar, (Bita), Charand Parand, Marafet.
- Rice, Clara Colliver (2013), safarnameh (zanan-e irani va rah-o rasm-e zendegi-y anan), translated by Asadullah Azad, Tehran: Ketabdar.
- Jobar, P.A (1322), mosaferat beh Armanestan va Iran, translated by Mahmoud Hedayat, chapkhaneh-y Taban.
- Saidi Sirjani (1362), vaqay-e etefaqiyeh (gozareshha-y khafiyeh nevisan-e englis dar velayat-e jonubi-y iran az sal-e 1291 to 1322 A.H.), Ch 2, Tehran: Navin.
- Chardin, Jean (1372), safarnam-y Chardin, Vol.1, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran: Tos.
- Shaghghi, Hossein Qali Khan (1353), khaterat-e Momtahan Al-Doulah, Tehran: Amir Kabir.
- Saber, Mirza Ali Akbar (1977), Hop Hop Nameh, translated by Ahmad Shafai, Baku: Nashriyat-e dolati-y Azerbaijan.
- Talebov, Abdul Rahim (Bita), Masalak Al-Mohsenin, Behmet Mohammad Ramezani, Tehran: Kalaleh-y Khavar.
- Aamili Rezaei, Maryam (2009), Safar-e Daneh Beh Gol (tahavol-e jayegah-e zan dar nasr-e doreh-y Qajar), Tehran: Nashr-e Tarikh Iran.
- Farahani, Qaim Maqam (1373), Monashat, mosahheh Mohammad Abbasi, Tehran: Sharq.
- Furukawa, Nobuyoshi (2004), safarnameh-y Furukawa, translated by Hashem Rajabzadeh and Kinji Eura, Tehran: anjoman-e aasaar va mafakher-e farhangi .
- Qaim Maqami, Alamtaj (1374), Diwan Alamtaj Qaim Maqami (Jale), Tehran: entesharat-e Ma.
- Karri, Giovanni Francesco Jamli (2013), safarnameh-y Karri, translated by Abbas Nakhjavani and Abdul Ali Karang, Tehran: Entesharat-e elmi va farhangi, Ch2.
- Carla Serna, (1363), safarnameh (mardom va didanihay Iran), translated by Gholamreza Samii, Tehran: nashr-e now.
- Karachi, Rooh-Angis (2010), hasht resaleh dar bayan-e ahval-e zanan az 1000 ta 1313 A.H., Tehran: pajuheshgahe olume ensani va motaleaate farhangi.
- Karachi, Roohangiz (1374), andisheh-garan-e zan dar sher-e mashruteh, Tehran: Al-Zahra University.
- Karachi, Roohangiz (2015), khoshunat-e Mishfeqaneh (revayati az mardsalari-y doran-e naseri), Tehran: nashr-e Tarikh Iran, Ch2.

- Kermani, Agha Khan (2006). Sad Khataba, Mohammad Jaafar Mahjoub, America: Book Company.
- Giddens, Anthony (1381), Sociology, translated by Manouchehr Sabouri, Ch. 7, Tehran: Niy.
- Gilani, Sid ashraf al-din (1338), Divan, Bina.
- Layard, Henry (1376), safarnameh-y Layard, translated by Mehrab Amiri, Tehran: Aanzan, Ch2.
- Mostashfi, Ali (1314), ezdevaj va hefz al-sehheh, Tehran: roshanaii.
- Mustofi (Etsam-ul-Molk), Mirza yousef-khan (1318), Tarbiat-e Nesvan, Tabriz: Maaref.
- Moejez Shabestri, Mirza Ali (Bita), koliyaat-e Moejez-e Shabestri, Bina.
- MakbanRooz, Elizabeth (1373), baa man beh sarzamin-e Bakhtiari biyayid, translation and notes by Mehrab Amiri, Tehran: Aanzan.
- Malkom, Sarjan (1380), Tarikh-e kaamel-e Iran, translated by Mirza Ismail Hayrat, Tehran: Afsun.
- Morieh, James (1354), sargozasht-e Hajibaba Esfahani dar Iran, by Yusuf Rahim-Lo, Tabriz: Hagigat, Ch2.
- Moser, Henry (2536), safarnameh-y Turkestan va Iran (gozari dar asiya-y markazi), translated by Ali Motarjem, Beh koushesh-e Mohammad Golbon, Tehran: Sahar.
- Mons al-Doleh (1380), khateraate Mons el-Doleh, nadimeh-y Haramsaraa-y Naser al-Din Shah, by Sirus Saadovandian, Tehran: Zarin.
- Wishard, John (2013), Bist sal dar Iran, translated by Ali Pirnia, Tehran: Navin.
- Newspapers
- Mirza Malkam Khan, Law Newspaper, Kavir Publications, No. 19, 1369.
- articles
- Rostami Tabrizi, Lamia (2007), "Taadod-e zowjat va sharaayet-e aan dar layeh-y hamayat-e khanevadeh", Family-Research Quarterly, fourth year, special review of the family support bill.
- Torabi Farsani, Soheila, "The struggle of women in the Qajar era: individuality, the world of tradition and its transition", History of Islam and Iran, Humanities Quarterly of Al-Zahra University, 19th year, new period, number 2, serial 77, summer 2018, pp. 1-22.
- Abdipour, Ibrahim (Spring 2018), "Polygamy", Islamic Law, Year 5, Number 20.

Mujahid, Azizullah and Behrouz Birshak (2012), "Behavioral status of children and mental health of parents in polygamous families", Iran Journal of Psychiatry and Clinical Psychology, No. 35.

Mohammadi, Naima and Khan Mohammad Askani (2014), "Study of men's mental health with an emphasis on polygamy tradition in Sarbaz city", Women in Culture and Art, Volume 7, Number 2.

English sources

Al-Krenawi, A(1999),"Women of polygamous marriages in primary health care centers", Contemporary Family Therapy,21(3).

Al-Krenawi, A. L. E. A. N (1998), Family therapy with a multiparental/multispousalfamily, Family process, 37(1), 65-81.

Farahmand, M., &Rezvani, Z(2019), The association between father's power, performance, and mental stress of first wife in monogamous and polygamous families: a comparative study in Iran,Iran J Psychiatry BehavSci, 13(2).

SLONIM-NEVO, V. E. R. E. D., & Al-Krenawi, A(2006), Success and failure among polygamous families: The experience of wives, husbands, and children, Family process, 45(3).

«زن یکی بیش مبر زانکه بود فتنه و شر»

پژوهشی درباره پدیده چندهمسری در متون ادبی - سیاسی دوره قاجار

عباس قدیمی قیداری*

ندا سنبلی**

چکیده

چندهمسری یا تعدد زوجات به‌عنوان مقوله‌ای فرهنگی، از مسائل مهم در حوزه مطالعات زنان به شمار می‌رود. این مسئله امری نسبتاً رایج و متداول در جوامع پیشین بوده است. منابع مختلف تاریخی، فقهی و ادبی در جامعه دوره قاجار با رویکردهای مختلف به این موضوع پرداخته‌اند. آنچه مسلم است این است که تعدد زوجات در بین طبقات و اقشار مختلف جامعه ایران عصر قاجار کمابیش وجود داشته است. در متون ادبی و سیاسی اواخر دوره ناصرالدین‌شاه و به‌ویژه پس از مشروطه، به دلیل آشنایی نویسندگان و شاعران با غرب و گسترش ارتباطات، توجه به مسائل زنان بیشتر دیده می‌شود. این پژوهش با اتکا به متون و منابع ادبی و سیاسی عصر قاجار و مشروطه و تحقیقات جدید، رویکرد متون سیاسی، اجتماعی و ادبی به مسئله چندهمسری را به روش توصیفی-تبیینی و تحلیل محتوا به تحقیق و بررسی گذاشته است. مطالعات نشان می‌دهد توجه به این مسئله و علل و پیامدهای آن در نگاه منتقدانه متفکران ادبی و سیاسی از اواسط دوره قاجار و به‌ویژه دوره

* استاد گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)،
ghadimi.history@gmail.com

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه تبریز، nedasonboli99@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۸

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

مشروطه اهمیت بسزایی یافته و به یکی از مسائل مهم در آثار آنان تبدیل شده است. نکته قابل تأمل این‌که آگاهی‌دادن به زنان نسبت به جایگاهشان و طبیعی‌نپنداشتن این امر یکی از مسائل مورد توجه روشنفکران و متفکران بوده است.

کلیدواژه‌ها: ایران، قاجار، چندهمسری، زنان، متون ادبی - سیاسی، روشنفکران.

۱. مقدمه

مطالعات نشان می‌دهد که تک‌همسری معمول‌ترین سبک ازدواج در تمام جهان نیست. در کنار برخی از انواع ازدواج، چندهمسری نیز از ازدواج‌هایی است که در گذشته با وجود مخالفت‌ها و موافقت‌ها صورت می‌گرفته و امروز هم صورت می‌گیرد. در حقیقت شاید بتوان گفت بلندای پیشینه چندهمسری به بلندای پیشینه ازدواج است. این پدیده، مقوله‌ای است که با ریشه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع پیوند دارد. در ایران نیز چندهمسری، به‌عنوان یکی از مسائل مربوط به زنان، از نیمه دوره قاجار مورد توجه پیشگامان فعالیت در عرصه مسائل زنان مورد توجه قرار گرفت.

برخی روشنفکران دوره قاجار در پی آشنایی با غرب و تحولات مربوط به مسائل زنان در سایر کشورها و مقایسه جایگاه زنان ایرانی با آنان به نقد جایگاه و مسائل زن ایرانی پرداختند. این روشنفکران به جایگاه زنان و نگاه به آن‌ها به‌عنوان ضعیفه، کمینه و... انتقاد داشتند و بر آن بودند که در ابتدا زنان را نسبت به موقعیت خود آگاه سازند و موقعیت آنان را در جامعه تغییر دهند. در حقیقت، وقوع مشروطه و ورود مؤلفه‌های جدید فرهنگی همچون روزنامه، مدارس جدید، ترجمه کتب و همچنین توسعه ارتباطات و مراودات ایرانیان با اروپائیان سبب تحول در نوع نگاه به زنان شد و شرایط جدیدی در جهت تغییر نگاه پیشین ایجاد نمود.

متون ادبی - تاریخی از آن جهت که بازتاب‌دهنده اوضاع اجتماعی زمانه خود هستند، اهمیت بسیاری دارند. این اهمیت زمانی بیشتر می‌شود که ما با سکوت تاریخ‌نگاری سیاسی و مردمدار نسبت به مسائل اجتماعی و به‌ویژه امور مربوط به زنان مواجه می‌شویم و در نتیجه، برای پرکردن این شکاف و روشن کردن گوشه‌های تاریکی از تاریخ زنان دست به دامان این متون می‌شویم. اگرچه در این متون نیز توجه به زن پیش از دوره ناصری گسترده‌تری ندارد، اما به‌طور مشخص پس از مشروطه، زن و زنان به یکی از مسائل

اصلی در حوزه اندیشه تبدیل گردید. یکی از بحث‌های مطرح شده در این متون ازدواج زنان است که به دنبال آن بحث چندهمسری نیز مطرح می‌شود. اگرچه چندهمسری به عنوان مسئله‌ای پذیرفته شده و مرسوم در جامعه و حتی در بین خود زنان بود اما در بین روشنفکران و متفکران سیاسی، اجتماعی با انتقاد روبه‌رو شد. این مقاله، پدیده چندهمسری را به عنوان یک مسئله تاریخی، در آثار ادبی - سیاسی این دوران به بررسی و مطالعه گذاشته است، از این روی که آثار و متون ادبی - سیاسی یکی از منابع مهم تاریخ اجتماعی ایران به شمار می‌روند و هر یک از روشنفکران نظرات و رویکردهایی به آن دارند. به همین جهت این پژوهش در صدد است تا رویکرد صاحبان این آثار به این پدیده را که نویسندگان، شاعران و متفکران نامداری هم بوده‌اند، کشف کند و چند و چون آن را به توصیف و تبیین بگذارد. قابل ذکر است از بین متون فراوان تاریخی، ادبی و سیاسی دوره قاجار کتاب‌ها یا متونی انتخاب شده‌اند که به این موضوع پرداخته و آن را به عنوان یک مسئله اجتماعی مطرح کرده‌اند. در این مقاله بیش از پانزده متن ادبی و سیاسی که شامل؛ دیوان اشعار بهار، صابر، معجزشبه‌ستری، اشرف‌الدین گیلانی، کتاب‌های معایب الرجال بی‌بی خانم استرآبادی، تربیت نسوان اعتصام الملک، تمثیلات آخوندزاده، منشآت قائم مقام، مکتوبات آخوندزاده، صدخطابه آقاخان کرمانی، مسالک المحسنین طالبوف و همچنین رساله‌های مربوط به زنان در دوره قاجار می‌باشد، مورد بررسی قرار گرفته است. متون تاریخی نیز که شامل سفرنامه‌ها و روزنامه‌های خاطرات نویسندگان داخلی و خارجی می‌باشند، به فراخور موضوع در پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

درباره پیشینه این تحقیق قابل ذکر است که مطالعاتی که تاکنون صورت گرفته و ما بدان‌ها دسترسی داشته‌ایم نشان می‌دهد که مقاله یا کتابی با موضوع پژوهش حاضر منتشر نشده است. مقاله‌ای با عنوان «واکاوی جامعه‌شناختی سیمای زن در اشعار ملک‌الشعرا بهار و سیداشرف‌الدین گیلانی» نوشته رضا موسوی آبادی، مهدی نوروز و بتول فخر اسلام (۱۳۹۶: ۱۴۰-۱۲۴) وجود دارد که در کنار سایر مسائل زنان، به صورت خلاصه به تعدد زوجات نیز پرداخته است؛ همچنین سهیلا ترابی فارسانی (۱۳۸۸: ۲۳-۱) در مقاله «تکاپوی زنان عصر قاجار: فردیت، جهان سنت و گذار از آن» به بررسی ویژگی‌های زن سنتی پرداخته و به چندهمسری به عنوان یکی از این ویژگی‌ها توجه کرده اما تنها به گزارشی از چندهمسری در دوران سنت اکتفا نموده و به رویکرد روشنفکران ادبی - سیاسی در این مورد نپرداخته است. مقاله دیگر با عنوان «مراسم ازدواج در عصر قاجار از نگاه

سیاحان اروپایی» نوشته زهرا طلایی حاتم (۱۳۹۳: ۵۲-۳۷) در اشاره‌ای کوتاه، به چندهمسری در بین بختیاری‌ها از نگاه سفرنامه‌نویسان پرداخته است. همچنین مهدی دهقان حسام‌پور و کامران حماني (پاییز ۹۲: ۸۷-۶۳) در مقاله‌ای با عنوان «بازنمایی فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی زنان ایرانی از اوایل دوره قاجار تا انقلاب مشروطه با تأکید بر سفرنامه‌های اروپائیان (فرانسه، انگلیس، آلمان)» ذیل بررسی مسائل حقوقی خانواده از درون سفرنامه‌ها در اشاراتی کوتاه، چندهمسری را پدیده رایج جوامع شهری دانسته است. علی‌اکبر کجباف، فریدون الهیاری و سمیه بختیاری (۱۳۹۲: ۵۴-۳۹) نیز در مقاله «نقش و جایگاه زن در ایل بختیاری در دوره قاجار از دیدگاه سیاحان اروپایی (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ق/ ۱۷۹۶ تا ۱۹۲۵م.)» ذیل جایگاه اجتماعی زن در ایل بختیاری، در کنار ویژگی‌های ظاهری، پوشش و آرایش زنان بختیاری به چندهمسرگزینی هم اشاره کرده‌اند. با توجه به عناوین مقالات فوق‌الذکر و محتوای آن‌ها، پژوهش حاضر به طور مستقل با نگاهی تاریخی-جامعه‌شناسانه، پدیده چندهمسری را با اتکا به متون ادبی-تاریخی-سیاسی عصر قاجار و انتقادهایی که در همان دوره بر آن داشته‌اند، به بررسی و تبیین گذاشته است.

۲. بحثی درباره مفهوم چندهمسری

چندهمسری یا (polygamy) از دو کلمه یونانی polys به معنای بسیاری و gamos به معنای ازدواج تشکیل شده و در اصطلاح به ازدواجی گفته می‌شود که بیش از یک همسر در آن درگیر باشد. محققان تعدد همسران را به انواع مختلفی تقسیم می‌کنند: چندزنی، چندشوهری و ازدواج گروهی (Yilmaz 2018: 821). در حقیقت چندهمسری هر نوع ازدواجی را توصیف می‌کند که اجازه دهد شوهر یا زن بیش از یک همسر داشته باشند. آنتونی گیدنز معتقد است که دو نوع چندهمسری وجود دارد: نوع اول، چندزنی، که یک مرد می‌تواند در یک زمان با بیش از یک زن ازدواج کند. نوع دوم، چندشوهری که زن ممکن است به طور همزمان دو شوهر یا بیشتر داشته باشد که خیلی کمتر معمول است (گیدنز ۱۳۸۱: ۴۲۶). منظور ما در این پژوهش نوع اول یا چندزنی است.

در کتب فقهی روایات متعددی در خصوص تعدد زوجات وجود دارد. شیخ محمد بن الحسن الحر العاملی در کتاب وسائل الشیعه در ابواب «ما یحرم باستیفاء العدد»، روایات متعددی در ارتباط با تعدد زوجات بیان می‌کند (رستمی تبریزی ۱۳۸۷: ۵۲۸). فقهای امامیه

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۸۷

سه نظر درباره تعدد زوجات دارند: یک دسته آن را کاملاً پذیرفته‌اند (همان، ۵۲۹)، دسته دیگر با شروطی تعدد زوجات را پذیرفته‌اند و دسته سوم از فقها تعدد زوجات را رد کرده‌اند (عبدی پور ۱۳۸۸: ۱۱-۱۳؛ رستمی تبریزی ۱۳۸۷: ۵۲۹-۵۳۰).

ماده ۲۳ لایحه حمایت از خانواده اذعان می‌دارد که: «اختیار همسر دائم بعدی منوط به اجازه دادگاه پس از احراز توانایی مالی مرد و تعهد اجرای عدالت بین همسران می‌باشد» (رستمی تبریزی ۱۳۸۷: ۵۳۶).

در مستندسازی مسئله چندهمسری، فقها معمولاً به دو آیه استناد می‌کنند: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكُمْ أَذْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا» و اگر بترسید که مبدا درباره یتیمان (ازدواج یا دختران یتیم) مراعات عدل نکنید پس آن کس از زنان را به نکاح خود درآید که شمارا نیکو و (مناسب یا عدالت) است: دو یا سه یا چهار (نه بیشتر) و اگر بترسید که (چون زنان متعدد گیرید) راه عدالت نیموده و به آنها ستم می‌کنید پس تنها یک زن اختیار کنید و یا چنانچه کنیزی دارید به آن اکتفا کنید، که این نزدیک‌تر به عدالت و ترک ستمکاری است (نساء / ۳).

آیه دیگری که از نظر فقها به این امر دلالت دارد آیه ۱۲۹ سوره نساء است. «وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا» شما هرگز نتوانید میان زنان به عدالت رفتار کنید هر چند راغب و حریص (بر عدل و درستی) باشید، پس به تمام میل خود یکی را بهره‌مند و آن دیگر را محروم نکنید تا او را معلق و بلا تکلیف گذارید و اگر سازش کنید و پرهیزکار باشید همانا خدا بخشنده و مهربان است.

فقها معتقدند آیات دیگری نیز وجود دارد که به‌طور غیرمستقیم دلالت بر مشروعیت چندهمسری دارد؛ مانند آیات ۳۲ و ۳۳ سوره احزاب (رستمی تبریزی ۱۳۸۷: ۵۲۸؛ رک به شکرانی و حبیب‌اللهی ۱۳۹۴).

۳. چندهمسری در دوره قاجار

برای پرداختن به بحث اصلی پژوهش، یعنی رویکرد متفکران و متون ادبی-سیاسی به پدیده چندهمسری، ابتدا باید به وضعیت این پدیده در دوره قاجار و آن‌گونه که منابع شرح داده‌اند بپردازیم. بررسی‌ها نشان می‌دهد که چندهمسری پیش از دوره قاجار و در دوره صفویه و احتمالاً پیش از آن نیز وجود داشته است. به طوری که تاورنیه از مجاز بودن مردان به گرفتن پنج زن خبر داده درحالی که تنها می‌توانند یک زن عقدی داشته باشند. به گفته او «این زن همیشه پیشاپیش زنان دیگر راه می‌رود و مرد در صورتی می‌تواند زن دیگری بگیرد که همسر اول او هفت سال بی‌فرزند بماند.» (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۱۰۱) شاردن نیز عنوان کرده است که علی‌رغم اینکه مردان می‌توانند چهار زن دائمی داشته باشند، به دو دلیل به اختیار یک زن قناعت می‌کنند؛ اول برپا بودن همیشگی «غوغا و آشوب» در خانه و دوم وضعیت اقتصادی مردان که توان تأمین هزینه‌های سنگین ازدواج را از آن‌ها سلب می‌کرد (شاردن، ۱۳۷۲: ۴۳۸/۱). در اواخر دوره صفویه، مردان همچنان می‌توانستند چهار زن داشته باشند و اصطلاح «زن خودش» به زنی تعلق داشت که به مرد تقرب بیشتری داشت. همچنین مرد می‌توانست تا حدی که بتواند اداره کند زن صیغه‌ای نیز داشته باشد (کاری، ۱۳۸۳: ۱۵۵).

همین رویه در دوره قاجار نیز ادامه داشته است. تحقیقات جدید عواملی را که در دنیای سنت این پدیده را توجیه می‌کرده چنین بیان کرده‌اند؛ عدم تناسب جمعیتی و کثرت زنان نسبت به مردان، بیماری و یا پیر شدن سریع زنان به دلیل زایمان‌های مکرر و فقدان بهداشت، مصالح سیاسی و قومی، میل مردان ثروتمند و متمول به کام‌جویی، با این دیدگاه که «زن جوان، مرد پیر را جوان می‌کند»، و نیز این‌که داشتن حرمسرا و زنان متعدد، نشانه شوکت و ثروت مرد بوده (دلریش، ۱۳۷۵: ۲۳). نگارندگان با بررسی‌هایی که در منابع این دوره داشته‌اند، بر این عقیده‌اند که بروز پدیده چندهمسری تحت تأثیر عوامل مختلفی بوده است که اولین آن‌ها عامل فقهی-مذهبی است؛ این‌که دین به مردان اجازه داشتن چند همسر را می‌داد (ملکم، ۱۳۸۰: ۲/ ۸۴۰؛ دروویل، ۱۳۸۷: ۷۱؛ لایارد، ۱۳۷۶: ۱۰۸؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۸؛ بروگش، ۱۳۶۷: ۲۰۳؛ اورسل، ۱۳۸۲: ۳۱۶؛ ویشارد، ۱۳۶۳: ۹۳؛ موزر، ۲۵۳۶: ۲۱۸؛ تویوکیچی، ۱۳۹۲: ۱۳۵؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۰؛ رایس، ۱۳۸۳: ۸۶) و همچنین وجود این عقیده که گرفتن زنان بیشتر مردان را به سعادت بیشتری می‌رساند (ژوبر، ۱۳۲۲: ۸۳). در

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۸۹»

نتیجه اهالی ایران (هم جوامع شهری و هم عشایری) مانند دیگر مسلمانان «حدی برای زن بردن قائل نیستند» (ملکم ۱۳۸۰: ۲/ ۸۴۰).

وضعیت اقتصادی، عامل مهم دیگری در بروز پدیده چندهمسری بوده است. اگرچه چندهمسری در جامعه قاجاری امری طبیعی بود اما حق داشتن چند زن و تشکیل حرمسرا برای همه امکان‌پذیر نبود و هر کس به اقتضای سطح معیشت خود، می‌توانست به تعدد زوجات دست بزند یا نه (ملکم ۱۳۸۰: ۲/ ۸۴۰؛ دروویل ۱۳۸۷: ۷۱؛ لایارد، ۱۳۷۶: ۱۰۸؛ پولاک ۱۳۶۸: ۱۵۸؛ بروگش ۱۳۶۷: ۲۰۳؛ اورسل ۱۳۸۲: ۳۱۶؛ ویشارد ۱۳۶۳: ۹۳؛ موزر، ۲۵۳۶: ۲۱۸؛ تویوکیچی، ۱۳۹۲: ۱۳۵؛ دالمانی ۱۳۳۵: ۲۵۰؛ رایس ۱۳۸۳: ۸۶). به همین دلیل است که هنریش بروگش که در زمان ناصرالدین‌شاه در ایران بوده آن را مخصوص «پولداران و ثروتمندان» دانسته و اشاره می‌کند که در دیگر ممالک عربی و عثمانی نیز وضع به همین ترتیب است و مردان طبقات کم‌درآمد و متوسط فقط به یک زن اکتفا می‌کنند زیرا نگهداری زنان متعدد و تشکیل حرمسرا متضمن تحمل هزینه و خرج زیاد بوده است. (پولاک ۱۳۶۷: ۲۰۱/۱-۲۰۰) پولاک نیز چندهمسری در شهرها را مخصوص خان‌ها و مأمورین دولت و در ایلات و عشایر مخصوص رؤسای ایلات دانسته و پیشه‌وران و بازرگانان و مردمان چادرنشین را ناتوان از تأمین هزینه دانسته است. (۱۳۶۸: ۱۵۷)

سومین عامل مهم در بروز پدیده چندهمسری، عوامل اجتماعی، به‌ویژه نازایی زنان بوده است. با این حال، جلب رضایت همسر اول از جمله شروطی است که سفرنامه‌نویسان برای ازدواج مجدد به آن اشاره کرده‌اند (دوبید، ۱۳۸۴: ۲۱۱). به دنیا آوردن متوالی فرزندان دختر و همچنین بزرگتر بودن همسر(زن) از دیگر عوامل ذکر شده است (ممتحن‌الدوله، ۱۳۵۳: ۲۷۱). درحقیقت، از نگاه منابع این دوره، سوزنده‌ترین دردی که به جان زن ایرانی آتش می‌زده، زن جدید گرفتن مرد و یا مهر ورزیدن بیشتر او به هوو بوده است که تأثیرات روانی این پدیده را نمایان می‌سازد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۸).

به دنبال این علل، پیامدهای اجتماعی-اقتصادی خاص خود؛ از جمله اتحاد زنان با یکدیگر علیه مرد و در نهایت کشته‌شدن او را به همراه داشته است، مانند آنچه بر سر نایب علی محمد نایب فراش احتساب آمد. (ر.ک: اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۶۵۱) همچنین ایجاد نزاع و نثار دائمی در محیط خانوادگی از دیگر پیامدهای این مسئله برشمرده شده (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۲) که «بی‌نظمی و ولخرجی» سبب می‌شده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۷).

باید به این مسئله توجه داشت که این رسم هم در بین مردم عادی و هم در بین طبقات بالای جامعه وجود داشت. از جمله معروفترین شخصیت‌های چندهمسر؛ ناصرالدین‌شاه بود که به گفته منابع، با این‌که زن‌های متعدد داشت، باز هم «وصلت‌های تازه‌ای» انجام می‌داد و حرمسرایش غیر از شاهزاده خانم‌ها، از بسیاری زنان او که دختران روستاهای مجاور بودند پر شده بود. (کارلاسرنا، ۱۳۶۳: ۲۹۳) مونس‌الدوله در خاطرات خود آورده است که «تنها ناصرالدین شاه نبود که صدها صیغه داشت؛ در حرم هر مرد عادی هم چندتا صیغه رنگارنگ مثل کنیزهای اسیری پیدا می‌شد که به هر ساز مرد می‌رقصیدند و بدون میل و اجازة او نمی‌توانستند نفسی بکشند.» (مونس‌الدوله، ۱۳۸۰: ۵۶-۵۵) اوءباکاگه اکی (کاکوء) که در زمان احمدشاه به ایران آمده، تعداد زنان هر شاه را چند ده نفر دانسته و اشاره می‌کند که شاه فعلی چون هنوز جوان است همسرانش به این تعداد نمی‌رسد. (۱۳۹۳: ۸۴)

اما در بین سفرنامه‌نویسان، گوینو و دالمانی نظرشان درباره چندهمسری متفاوت است. گوینو آن را کمیاب و تقریباً امری استثنایی دانسته و علت آن را نیز آسان بودن امر ازدواج و طلاق عنوان کرده که سبب می‌شد هیچ کس در یک زمان، چند زن نداشته باشد (گوینو، ۱۳۸۳: ۳۱۱)، هرچند خود این مسئله در نگاه متون ادبی-سیاسی به عنوان یکی از علل چندهمسری مطرح شده است. به نظر می‌رسد گوینو به آسان بودن امر طلاق بیشتر نظر داشته، درحالی‌که متون ادبی به آسان بودن امر ازدواج نظر داشته‌اند. دالمانی نیز که در سال ۱۹۰۷م. در ایران بوده، در کنار اهمیت دادن به عامل اقتصادی اشاره می‌کند که در گذشته چندهمسری در بین بزرگان و ثروتمندان معمول بوده ولی امروزه تا اندازه‌ای متروک شده و تمام طبقات به یک زن قناعت می‌کنند (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۵۰). از نظر او پیامدهای این مسئله مانند «خصومت و نفاق و تقار و پریشان‌حوالی» باعث شده تا ایرانیان به یک زن قناعت کنند (همان: ۲۵۲).

نکته دیگری که در بررسی این پدیده باید بدان توجه داشت این است که برخورد اقوام مختلف با این مسئله متفاوت بوده است؛ برای نمونه، آنگونه که گزارش‌ها نشان می‌دهد در بین بلوچ‌ها به یک یا دو زن قناعت می‌کرده‌اند و تنها رؤسا می‌توانستند چهار زن داشته باشند. با این حال بودند مردان «کم‌بضاعت و پایین‌مرتبه‌ای» که هفت یا هشت زن داشته‌اند (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۶۶-۶۵). در بین بختیاری‌ها نیز، به‌خصوص خان‌ها، چندهمسری

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۹۱»

مسئله پذیرفته شده‌ای بود و همسران و فرزندان آن‌ها با مسالمت در کنار یکدیگر زندگی می‌کردند (بختیاری، ۱۳۸۲: ۳۶-۳۸-۶۱).

می‌توان گفت که وجود انواع ازدواج‌ها در ایران، از عقد دائم-که معمول‌ترین نوع آن بود- تا ازدواج موقت و صیغه، سبب بروز حرم‌سراهای کوچک و بزرگ می‌شد که مربوط به طبقات مرفه بود. از نظر محققان، رواج این امر در بین طبقات فرودست برای دست یافتن به نیروی کار ارزان از طریق افزایش فرزندان بوده است (عاملی رضایی ۱۳۸۹: ۲۹). توجه به زنان و کیفیت برخورد با آنان به‌عنوان یک مسئله، اما از زمان مشروطه و حتی پیش از آن مورد توجه روشنفکران، متفکران و دگراندیشان دوره قاجار قرار گرفته بود و در روزنامه‌ها (مانند قانون (نمره ۱۹: ۳)، کتاب‌ها و آثار دیگر به انتقاد از آن پرداخته می‌شد. این پژوهش در پی آن است تا رویکرد متون ادبی-سیاسی و تاریخی این دوره و نویسندگان آنان را نسبت به این پدیده مورد ارزیابی قرار دهد.

۴. رویکرد اندیشه‌گران به مسئله تعدد زوجات

چندهمسری در کنار ازدواج دختران در سنین پایین از جمله مسائلی است که روشنفکران به آن توجه زیادی داشته‌اند؛ هرچند ممکن بود آن‌ها مخالفتی با اصل قضیه نداشته باشند و فقط بدین دلیل که این امر برای مردان مایه شر و فتنه بود، با آن مخالفت کرده باشند. به‌طور کلی، متون سیاسی، اجتماعی و ادبی واکنش‌هایی همراه با انتقاد به این مسئله داشته‌اند. آن‌ها در نقد این مسئله علاوه بر بررسی علل آن به بیان پیامدها نیز پرداخته و خواستار لغو آن شده‌اند.

از جمله این روشنفکران و منتقدان نخستین پیش از مشروطه که به زن به‌عنوان یک-مسئله توجه نشان دادند آخوندزاده (۱۸۷۸/۱۲۹۵-۱۸۱۲/۱۲۲۸) است؛ روشنفکر و منتقد برجسته سیاسی و اجتماعی ایران عصر قاجار که مترقی‌ترین افکار را در حیطه آزادی زنان، الغای تعدد زوجات و برابری حقوق اجتماعی زن و مرد عرضه کرده است (آدمیت ۱۳۴۹: ۱۴۳). او درباره مسئله تعدد زوجات می‌نویسد: «خردمندان جهان، زنان را در جمیع حقوق بشریت و آزادیت با مردان شریک شمرده‌اند... و اگر فی‌مابین حکما مسئله مساوات حقوقیه ذکوراً و اناثاً مجمع علیه است، کثرت زوجات، منافی مسئله مساوات است.» او همچنین بر این عقیده است که کثرت زوجات باید منسوخ شود و «تزیوج منحصر به وحدت زوجة

بکنند» (آخوندزاده ۱۳۹۹: ۱۷۷). از نگاه او در مقایسه بین ایران و جامعه جهانی، این مسئله از آنجاکه منافی مسئله مساوات است، نباید صورت بگیرد. (همان، ۱۷۸)

مسئله تعدد زوجات در این دوره به قشر خاصی (فرداست یا فرودست) اختصاص نداشت و در بین همه اقشار مردم در صورت داشتن شرایط ازدواج دیده می‌شد. طالبوف (بی تا: ۱۶۷) از جمله کسانی است که در مسالک المحسنین به نقد تعدد زوجات و چندهمسری به ویژه در بین پادشاهان پرداخته است. آنجا که پادشاه ایران از سفیر انگلیس می‌پرسد «پادشاه شما چند زن دارد؟» و او پاسخ می‌دهد که «در انگلستان پادشاه فقط باید یک ملکه داشته باشد. تعدد ازواج از طرف مبعوثین ملت مجاز نیست.» در حقیقت او از طریق مقایسه پادشاهان شرق و غرب به انتقاد از مسئله تعدد زوجات می‌پردازد. به نظر می‌رسد در نگاه او ابتدا باید پادشاه اصلاح شود تا مردم نیز اصلاح پذیرند، در نتیجه او به انتقاد از شاه می‌پردازد تا تغییر در دستگاه حاکمه، سبب تغییر در جامعه شود.

از دیگر کسانی که با نگاهی انتقادی و کنایی در جای‌جای اشعار خود به این مسئله پرداخته، میرزا علی اکبر طاهرزاده صابر «شاعر بزرگ ملی آذربایجان قفقاز، سراینده فکاهیات اجتماعی انقلابی و همکار دائمی روزنامه ملانصرالدین» بود (آرین پور ۱۳۷۲: ۴۶/۲). وی در شعر «نصیحت ننه پیره به دخترها» از زبان پیرزن بیان می‌کند:

«غافل مشو از شوهر بدطینت و گوهر/ گیرد سه زن و چار/ چل سال کنی گر تو به یک مرد اطاعت،/ منظور ندارد./ وقتی که شدی پیر، بگیرد دگر عورت،/ وقعت نگذارد» (صابر ۱۹۷۷: ۴۵).

آنچه از شعر صابر می‌توان دریافت نهاده شدن و پذیرش مسئله چندهمسری در بین زنان آن دوره است. همچنین انتقال این تفکر از سوی زنی مسن به دختران جوان با گفتن این حقیقت که مردان معمولاً سه تا چهار زن می‌گیرند و فاقد وفاداری هستند؛ می‌خواهد نوعی آمادگی را در آنها برای پذیرش آن ایجاد کند. باید اشاره کرد که این نهادینگی از قرن‌ها پیش صورت گرفته و نشان آن رسائلی است که درباره زنان به نگارش درآمده است. از جمله در رساله سلوک نسوان که مربوط به قرن دهم ق. و همچنین در رساله آداب معاشرت نسوان که مربوط به پیش از ۱۲۷۸ ق. است به زنان این گونه القا می‌شود که زنی که شوهرش «سه زن منکوحه دیگر و هزار سُریت دیگر داشته باشد» و او از شوهرش راضی

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۹۳»

نباشد «در طلب دین کذابه» است (کراچی، ۱۳۹۰: ۱۲) و نه تنها نباید تغییر سلوک دهد بلکه «بر حسن سلوک خود بیفزاید» هر چند «غیرت محبت» نمی گذارد (همان: ۲۵۷).

از معروف ترین و محبوب ترین شاعران عصر مشروطیت و از چهره های فعال جنبش مشروطه، سید اشرف الدین گیلانی (۱۲۸۷ق. - ۱۳۵۲ق.) است. او در شعر «زبان حال یک دختر» که درباره تعریف دختر از شوهر پیرش که چند زن دیگر و چند فرزند نیز دارد، به این مسئله پرداخته است. در این شعر سید اشرف از زبان زن ارشد پیرمرد می گوید که با وجود ثروتمند بودن پیرمرد، آن ها در فقر زندگی می کنند. همچنین اینکه پیرمرد او را با چند فرزند رها کرده است (گیلانی ۱۳۷۵: ۴۹۰-۴۸۹). در مطالعات جامعه شناسی، این فقره، از آسیب های چند همسری به شمار آمده است؛ چنان که آلین ال کرناوی نشان داده است که همسران سالخورده (ارشد) در خانواده های چند همسری عزت نفس کمتری نسبت به همسران کوچک تر دارند. همچنین همسران سالخورده روابط ضعیف تری با همسران خود در مقایسه با هم تیان کوچک تر خود دارند (AL-Kernawi 1999: 417). او به این واقعیت که شوهر با همسر جدید وقت می گذراند اشاره می کند و معتقد است که این امر توجه او را به سایر همسران و فرزندانش کاهش می دهد و باعث ایجاد محدودیت های اقتصادی و اجتماعی برای آنان می شود و ممکن است منجر به حسادت، رقابت و خصومت بین همسران شود (AL-Kernawi 1998: 65). احتمالاً از این طریق بتوان به علت فقر و رها شدن همسر ارشد در شعر سید اشرف گیلانی پی برد.

علی اکبر دهخدا، متولد ۱۲۹۷ق. نویسنده عصر مشروطه و همکار توانای روزنامه صوراسرافیل (آرین پور ۱۳۸۲: ۱۳۰/۳)، از دیگر کسانی است که در چرند پرند به انتقاد از این امر پرداخته است. او در داستان «فندرون» که شرح ازدواج «آخوند ملاعباس» را آورده، می نویسد:

... غرور و جوانی حاجی شیخ و هفتصد هشتصد تومان شخصی و جهیز زن، حاجی آقا را به حال خود نگذاشت. حاجی آقا بعد از ده بیست روز یک زن محرمانه صیغه کرد. بعد از چند ماه هم یک زن دیگر عقد نمود. سر سال باز یک زن دیگر را آب تویه سرش ریخته متعه نمود. الان حاجی آقا... چهار زن حلال خدایی دارد، گذشته از لفت و لیس هایی که در حجره رفقا می کند. (دهخدا بی تا: ۱۱۲)

شایان ذکر است که این امر را می‌توان در بحث علل اقتصادی تعدد زوجات نیز بررسی کرد؛ از این جهت که آخوند ملاعباس متمول بود، پس می‌توانست هرماه همسری تازه بگیرد. نکته قابل توجه این که دهخدا به محرمانه صیغه کردن زن دوم اشاره می‌کند، این در صورتی است که بر اساس آیات و روایات اسلامی برای اختیار کردن همسر جدید باید رضایت همسر اول گرفته شود.

عالم تاج قائم مقامی متخلص به ژاله، فرزند میرزا فتح‌الله نبیره میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی وزیر محمدشاه قاجار و مریم یا گوهر ملک دختر معین الملک (کراچی ۱۳۷۴: ۱۲۹) نیز از شاعران دوره قاجار و از روشنفکران ادبی است که به این مسئله اعتراض دارد. او در شعر خود به آیه ۳ سوره نساء که پیش‌تر ذکر شد، استناد کرده و می‌نویسد:

«آیت «مثنی ثلاث» ار هست و «إن خفتم» ز پی

آیت لن تستطیعوا نیز فرمان خداست...

رو بدین فرمان نظر کن تا بدانی کان جواز

تابع امری محال است ار تو را عقل و دهاست»

(قائم مقامی ۱۳۷۴: ۶۴)

عقیده ژاله برآن است که رعایت عدالت در تعدد زوجات امری محال است و این امر ظلمی در حق زنان است. نویسندگان و شاعران هر یک برای این مسئله عللی چند بر شمرده‌اند که در زیر به آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱.۴ علل چندهمسری

چندهمسری به عنوان یکی از مسائل مهم اجتماعی و فرهنگی دارای علل و زمینه‌های گوناگونی است. این علل در دوران تاریخی تفاوت‌ها و بعضاً شباهت‌هایی دارند. اندیشه‌گران و شاعران منتقد دوره قاجار نیز به این علل و عوامل توجه کرده و در آثار خود به آن‌ها پرداخته‌اند که شامل علل فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی است. در زیر به برخی از آن‌ها می‌پردازیم.

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۹۵»

۱.۱.۴ «از دین و ایمان است ما هرروز می‌گیریم زن!»؛ ذهنیت سنتی حاکم بر جامعه

و عادی و متداول‌بودن چندهمسری

از جمله شاعرانی که به علل چندهمسری در اشعار خود اشاره دارد، علی‌اکبر صابر است. او در شعر «صحبت زن» علل چندهمسری را در هاله‌ای از ریشخند این‌گونه بیان می‌کند:

اوراد ما، افکار ما، باشد فقط صحبت ز زن / چون صحبت زن هست نور دیده و روح
بدن... / از دین و ایمان است ما هرروز می‌گیریم زن!... / این‌کارها باشد بدان، کار شیوخ
این زمان، / میراث مانده بهر ما ز آباء و از اجدادمان (صابر ۱۹۷۷: ۷۰).

صابر (همان: ۷۱) در این شعر به متداول‌بودن و ریشه‌داربودن این امر در بین مردم اشاره می‌کند؛ میراثی با پیشینه بلند تاریخی که در بین مردم نفوذ کرده است. همچنین او به عادی‌بودن تعدد زنان در بین ایرانیان و وجود این تفکر در جامعه اشاره می‌کند که زنان را همچون لباس عاریه‌ای می‌دانستند که زودبه‌زود باید عوض می‌کردند. نکته شایان ذکر این‌که در گذشته در جامعه سنتی ایران ازدواج را باعث تکمیل دین می‌دانستند و هر چه این ازدواج متعدد، گویی دین را کامل‌تر می‌کرد.

او در شعری دیگر به طنز، داشتن یک همسر را کافی ندانسته و می‌گوید:

تک است فی الواقع اگر عورتت   بنا براین هست فنا حالتت...
از در و همسایه و برزن بگیر!   به گردن من تو برو زن بگیر!

(همان: ۱۳۷)

صابر همچنین در شعر «مصلحت» در جواب دوست خود که از او درباره ازدواج مشورت خواسته اشاره می‌کند که هیچ‌کس نیست که تنها یک زن داشته باشد؛ روس‌ها و یهودی‌ها و ... هر سال چند زن مسلمان می‌گیرند پس تو هم انجام بده که فیض دارد (همان: ۱۳۸). هدف صابر مورد استهزا قراردادن این رسم بوده است.

سیداشرف گیلانی دیگر نویسنده، روزنامه‌نگار و شاعر منتقدی است که در شعر «گفتگوی پدر بی‌ادب با پسر بی‌ادب» از قول پسر، تعدد زوجات پدرش را مورد انتقاد قرار داده و با اشاره به سن زیاد او بیان می‌کند که وی سه دختر را به همسری گرفته است (گیلانی ۱۳۳۸: ۲۵-۲۶-۲۷). او در این شعر متذکر می‌شود کسانی که چنین کاری

انجام می‌دهند، شایسته ملامت و شماتت هستند. بر اساس نمونه‌های بالا می‌توان گفت در جامعه دوره قاجار چندهمسری یک رسم پذیرفته شده بوده است.

۲.۱.۴ «چند زن در سال گیرم، ول کنم، بی درد سر!»؛ سهولت امر ازدواج و طلاق

سهولت امر ازدواج و طلاق و البته انواع مختلف آن، احتمالاً در افزایش میزان پدیده چندهمسری نیز تأثیر داشته است. «در ایران مرد هر وقت بخواهد می‌تواند زنش را طلاق دهد.» (ملکم ۱۳۸۰: ۲/ ۸۴۲؛ دروویل ۱۳۸۷: ۱۱۵-۱۱۴) این مسئله متزلزل بودن جایگاه زن در خانواده را سبب می‌گردید. این درحالی بود که زنان هرگز اسمی از طلاق نمی‌آوردند و اگر زنی «جانش به لب می‌آمد» و خواستار طلاق می‌شد، شوهر به «هیچ وجه زیر بار نمی‌رفت» (مونس‌الدوله، ۱۳۸۰: ۱۹۴).

اعتصام‌الملک، پدر پروین اعتصامی متفکری است که در تربیت نسوان به مقایسه این رسم در ایران و کشورهای دیگر پرداخته و به نبودن قانون ازدواج در ایران و سهولت امر ازدواج و طلاق اشاره می‌کند. در صورتی که در کشورهای اروپایی اگر مردی بدون دلیل همسر خود را طلاق دهد مجازات می‌شود. «مگر وقتی که بر معاشرت زن و شوی ضرری مترتب گردد که جز با افتراق و اجرای صیغه طلاق از میان برنخیزد.» (مستوفی اعتصام الملک) ۱۳۱۸: ۷۴ او طلاق را «ضربت تهدید و تازیانه‌ی تخویفی» برای زن و «سم قاتلی» برای مرد می‌داند. او معتقد است که مردان نمی‌توانند بدون دلیل روشنی زنان را طلاق دهند و نظام خانواده را ویران کنند بلکه باید «بر اساس حکم خداوندی (فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْنَّ سَبِيلًا)» باشد (مستوفی اعتصام الملک) ۱۳۱۸: ۷۵-۷۴. وی در علت‌یابی چندهمسری نظر جالبی دارد و آن را عدم علاقه جوانان به ازدواج می‌داند. به این دلیل «که زنی لایق همسری نمی‌یابند و نمی‌توانند همه عمر با رفیقی غیرموافق به سر برند» و این در نتیجه سبب تعدد زوجات می‌شود. از نظر او چندهمسری آتش خانمان‌سوزی است که تمام خانواده‌ها را فراگرفته است (همان: ۷۲-۷۱). در توضیح این فقره باید گفت که این امر مختص طبقات فرادست یا فرودست نبوده است. از نمونه چندهمسری در بین طبقات بالا می‌توان به ازدواج قائم‌مقام فراهانی با خواهر عباس میرزا ولیعهد علی‌رغم سن زیاد و داشتن همسر و فرزندان اشاره کرد. در منشآت او نامه‌ای وجود دارد که به شاهزاده خانم، خواهر

«زن یکی بیش مر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۹۷»

عباس میرزا ولیعهد، نوشته شده و در آن قائم مقام از همسر اول خود بدگویی می کند. متن آن چنین آغاز می شود:

شاهزاده جان فدایت شوم، تصدقت کردم، امان است در این سر پیری و آخر عمر به یک پیرزنی گرفتارم بدگو، بدخو، بدخواه، جانکاه، شایسته هزار انکار و اکراه... همه عیب هایش را می دانم و بدکاری هایش را علانیه می بینم و دایم در این اندیشه و تدبیرم که شاید نقصی جویم و کناری گیرم... (فراهانی ۱۳۷۳: ۱۷۰)

از متن نامه هویدا است که قائم مقام برای خوشایند همسر تازه، می خواهد همسر سابق خود را طلاق دهد اما به نظر می رسد عباس میرزا (شاید به ملاحظه فرزندان قائم مقام) با این کار مخالفت می کرد. همان گونه که مشخص می شود جایگاه زنان، از جمله زنان بزرگان نیز متزلزل و بی ثبات بوده و در معرض ترک و طلاق از سوی همسران خود بوده اند.

بی بی خانم استرآبادی نیز از زنان منتقد و مخالف این مسئله است. وی در کتاب معایب الرجال (۱۳۷۱: ۴۹) در بیان ویژگی های مردی که زن باید مطیع امرش باشد در کنار زن دوست بودن، امردباز نبودن، ویژگی دیگر را طلاق ندادن زن بدون بهانه ذکر می کند. او همچنین در کنار اشاره به سهولت امر طلاق، به این مسئله نیز اشاره دارد که دختر و پسر قبل از ازدواج باید یکدیگر را ببینند. وی در صحبت از اختلاف خود و همسرش اشاره می کند که کسانی که با عشق ازدواج می کنند، در نهایت مانند او و همسرش خواهند شد؛ پس وای بر ازدواج هایی که با واسطه باشد یا زنانی که «فلان خاله و خان باجی» پیدا نمایند. چون هیچ کدام از زن و مرد طرف میل دیگری نیست. «چنانچه بعضی از مردها می گویند: تا کی زن خودمان را ببینیم و بخواهیم و این شعر شیخ را ورد زبان کرده اند (زن نو کن ای خواجه در هر بهار/ که تقویم پارینه ناید به کار)» (استرآبادی ۱۳۷۱: ۸۴-۸۳) او همچنین طلاق دادن سریع زنان را کار مردهای جاهل و بی سواد دانسته است.

صابر (۱۹۷۷: ۲۴۱) از دیگر کسانی است که در شعر «مارش پیران» به این مسئله چنین اشاره کرده:

پیرمردی سردماغم، چاق و چله شیر نر!
چار زن را من اداره می کنم با یکدگر!
چند زن در سال گیرم، ول کنم، بی درد سر!

در شعر «مصلحت» نیز صابر (۱۹۷۷: ۱۳۷) به دوست خود مشه سیژیمقلی (نام مستعار علی نظمی دوست صابر) که شصت‌ساله است و درباره ازدواج با او مشورت کرده به طنز می‌گوید:

شصت سالته، نگو که مُردَم! خُلی!؟ شکر خدا که ترگل و ورگلی! ...

صابر به این مسئله انتقاد دارد که ازدواج آن‌قدر راحت است که فرد مسن نیز تنها به دلیل سلامتی می‌تواند به طور مکرر ازدواج کند. او با نگاهی انتقادی و کنایه‌آمیز بیان می‌کند که پسر ۲۴ ساله است و به جای این‌که به فکر ازدواج او باشی به فکر خودت هستی که همسری ۱۲ ساله بگیری:

آقاپسرت هنوز ناشی است، خام. تازه شده بیست و چهارش تمام،...
تو کیف کن، کام چشیدن بگیر! به گردن من تو برو زن بگیر!

(صابر ۱۹۷۷: ۱۳۸)

معجز شبستری (۱۸۷۳ م. / ۱۲۵۲ ش. تا ۱۹۳۴ / ۱۳۱۲) شاعر آذربایجانی نیز سهولت امر ازدواج و طلاق را مورد توجه قرار داده و اشاره می‌کند: مرد هنگامی که شهوت‌رانی‌اش تمام شد پیش قاضی می‌رود و دختر را طلاق می‌دهد. درحقیقت معجز به‌نوعی از ازدواج اشاره دارد که مرد برای استفاده جنسی از دختران با آن‌ها ازدواج کرده و پس از مدتی آن‌ها را رها می‌کند (معجز شبستری بی تا: ۸۱).

در خاتمه، در باب سهولت امر ازدواج همین بس که هنگامی که معتمدالدوله بیمار شده و «از قلنج و سده کم مانده بود که کارش ساخته شود»، اما با دارویی که «حکیم ایلچی فرنگستان» به او داد مداوا شد و «از تأثیر آن حب حیاتی تازه یافت» و می‌گفت در خود «نیروی جوانی درمی‌یابم و کم مانده بعدد زوجات بیفزایم» (موریه ۱۳۵۴: ۱۹۳-۱۹۲). سهولت امر ازدواج و طلاق تا بدان درجه بود که با خوردن قرصی و برطرف شدن کسالت، به فکر تجدید فراش می‌افتادند.

نکته قابل توجه در این مسئله این است که مردان عقیده داشتند که زن حق اعتراض به شوهر برای گرفتن زن دوم یا سوم و... ندارد. چنانکه صابر (۱۹۷۷: ۱۵۶) در «گاوور قیزی» (دختر گبر، دختر بی‌دین و کافر) داستان مردی را بازگو می‌کند که با سن زیاد و داشتن همسر و فرزندان به فکر گرفتن همسر دیگری است و از این‌که همسرش مخالفت می‌کند،

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۹۹»

این گونه پاسخ می‌دهد: «کس نیست تا بگوید: نکبت تو چه کاره‌ای؟! آخر چرا کنی عداوت، گاوور قیزی؟!» و در ادامه می‌آورد که تو فقط به کارهای خانه رسیدگی کن؛ گاو بدوش، ماست بز، نخ بتاب، پشم شانه کن، نان بپز و خوراک بپز. وظیفه تو فقط اطاعت از مرد است.

شوهر گرفته زن، به تو چه؟ تو چه کاره‌ای؟ زن را بود وظیفه اطاعت، گاوور قیزی!
مرد است و درگرفتن زن صاحب‌اختیار حیوان بی‌اراده است عورت، گاوور قیزی!
(صابر ۱۹۷۷: ۱۵۷)

این شعر ضمن بیان انتقاد، تفکر غالب دوره قاجار نسبت به زنان، محصور بودن آنان در خانه و نگاه مردسالارانه جامعه را نشان می‌دهد.

سیداشرف‌الدین گیلانی (۱۳۳۸: ۱۶۰ تا ۱۶۲) نیز در اشعار خود این امر را مورد نکوهش قرار داده است؛ چنان‌که «التوبه» را در ارتباط با این پدیده سروده است:

از پیری تو، دل‌ها غمین است شش زن گرفتی، این هفتمین است
جای تو آخر، زیرزمین است آذوقه بردار ... ازبهر این راه ...
وی همچنین در شعر «شکایت» چندهمسری را از زاویه نگاه زنان بیان کرده است:
یک شوهری دارم نود سالشه ریش سفیدش پر شالشه
هر جا میره بچش به دنبالشه دو زن داره بازم دلش زن می‌خواد...
تازه شنیدم که به گوشه‌کنار دختر نه‌ساله شده خواستگار
(همان: ۷۱)

این شعر علاوه بر انتقاد به چندهمسری، این نظریه را که چندهمسری یکی از دلایل کودک‌همسری است، اثبات می‌کند. از دید زن، علت این اقدام «زائل شدن عقل و شعور» مرد است (همانجا). او به دلیل تغییر وضعیت اجتماعی و فرهنگی با مقوله چندهمسری مخالف است.

شعر زیر نمونه دیگری از سهولت در امر ازدواج و طلاق در شعر سیداشرف‌الدین گیلانی است:

چار پسرداری همه قلچماق زود بده مادرشان را طلاق

فکر سه زن کن زره اشتیاق

با این‌که مرد چند فرزند بزرگ دارد اما هر زمان که بخواهد می‌تواند همسرش را طلاق دهد و همسری تازه بگیرد.

۳.۱.۴ پیری زودرس زنان و چندهمسری

پیری زودرس زنان در ایران آن دوره مسئله‌ای است که بسیاری نیز به آن پرداخته‌اند. از نظر آنان در زنان ایرانی و به‌طور کلی زنان مشرق زمین، «طراوت و زیبایی جوانی حداکثر تا ۲۵ سالگی باقی است» (جونز ۱۳۸۶: ۲۶۰؛ دالمانی ۱۳۳۵: ۳۰۱). طبق مطالعات انجام شده، می‌توان گفت پیری زودرس یکی از علل ازدواج مجدد مردان است. نمونه‌های مختلفی در متون این دوره از این مسئله وجود دارد. از جمله آن‌ها شعری از صابر (۱۹۷۷: ۱۳۸) است که چنین سروده:

نگه ن‌دار عورت کفتار را   ولش بکن نکبت ادبار را
عقد بکن یک بت دلدار را

در حقیقت پیرشدن زنان را یکی از دلایل ازدواج مجدد مردان آن‌هم با دختران کم‌سن و سال دانسته‌اند. نمونه دیگر شعر گاوور قیزی است. او در این شعر نیز به این مسئله پرداخته:

امسال سال شانزده، نه بلکه هفده است   در منزل من است نهایت گاوور قیزی
زاییده چهار بچه، شده پیر و اکبیری   کفتار پیرگشته و نکبت، گاوور قیزی!
(صابر ۱۹۷۷: ۱۵۶).

این شعر همچنین متزلزل بودن موقعیت زنان و عدم ثبات در زندگی آنان با وجود داشتن فرزند را به نمایش می‌گذارد.

سیداشرف‌الدین گیلانی (۱۳۳۸: ۳۵-۳۶) نیز شعری با مضمون مشورت گرفتن دوستش از او برای ازدواج دارد که در آن علت ازدواج، پیری همسرش عنوان شده است:
«مرا باشد زن پیری به خانه/ به ریشم می‌زند هر صبح شانه/ ولی می‌گیرد از بهرم بهانه».
در این شعر پیری و بهانه‌گیری همسر دلیلی برای ازدواج مجدد ذکر شده است. سیداشرف در جواب می‌گوید:

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۰۱»

«فال تو خوب آمده دنبال کن / رو به سوی خانه دلاله کن / فکر یکی دختر نه ساله کن» (سید اشرف گیلانی ۱۳۳۸: ۳۶). وی در ادامه با اشاره به سن دوستش منتقد رفتار او در این سن و سال است:

«عمر تو هفتاد بود در جهان / ارواح بابات تو جوانی جوان / منزل زنهاته سوا کن سوا / پیر شدی پیر حیا کن حیا» (سید اشرف گیلانی ۱۳۳۸: ۳۶).

سید اشرف الدین گیلانی معتقد است که با کهولت سن دیگر وقت ازدواج مجدد، آن هم با دختری جوان نیست.

معجز شبستری (بی تا: ۱۶) نیز در اشعارش به این موضوع اشاره می‌کند و در یکی از اشعارش می‌آورد:

بهار عمری کیچیدر بیزیم تکذبانین
دوشوب خیالیمه بیر نونهالین یاشاماق
اسیر شهوت اولوب عقلین ایلمه زایل

چون جوانی تکذبان به پایان رسیده به این فکر افتادم که با یک نونهال زندگی کنم. در ادامه نیز می‌گوید که انجام چنین کاری از سر شهوت و زائل بودن عقل است.

وی همچنین در شعر «عمه» از زبان زنی که شوهرش برای کار به استانبول رفته و به دلیل بسته شدن مرز هنوز برنگشته است، بیان می‌کند: می‌دانم اگر آن بی وفا برگردد، می‌گوید تو پیر شدی و زن جوانی خواهد گرفت (معجز شبستری بی تا: ۲۰۸).

در تأیید این امر، مطالعات پزشکی نشان می‌دهند پایین بودن سن ازدواج در ایران و به دنبال آن زایمان، در کنار وضعیت جغرافیایی که به تأیید سفرنامه و خاطرات این دوره نیز رسیده، سبب «پیری قبل از موقع و بدقیافگی» در زنان می‌شده است (مستشفی ۱۳۱۴: ۱۱).

۲.۴ پیامدهای چندهمسری

طبق آنچه از متون به دست آمده، می‌توان پیامدهای چندهمسری را چنین تقسیم‌بندی کرد: عدم تأمین خواسته‌های زنان، عدم رعایت عدالت و مساوات، عامل بداخلاقی و جنگ و نزاع در خانه و همچنین ایجاد اختلافات درون خانوادگی و همچنین کودک‌همسری. در ادامه به بررسی این پیامدها در متون تاریخی و ادبی می‌پردازیم.

۱.۲.۴ عدم تأمین خواسته‌های زنان

سیداشرف‌الدین گیلانی در شعر «یک زن بیشتر نباید گرفت» پیامدهای ناگوار آن را مورد توجه قرار داده و معتقد است که مرد نمی‌تواند خواسته‌های گوناگون زنان را برآورده سازد و در نهایت تعدد زوجات به ضرر او می‌انجامد. او همچنین اشاره می‌کند که این امر ریشه در گذشته دارد. گویا آن را سستی پایدار و رسوخ کرده در ذهن مردم می‌داند و توصیه می‌کند که باید این عقاید را تغییر داد:

بلی در عهد سابق بی‌بها نه   دو زن می‌برد هر مردی به خانه
ولی امروز این عهد و این زمانه   ز یک زن بیشتر بردن خلاف است...
او در ادامه بیان می‌کند:

زن اول به تو حرمت گذارد   زن دوم دم‌سار از تو درآرد
زن سوم به خاکت می‌سپارد   ز یک زن بیشتر بردن خلاف است

(سیداشرف‌الدین گیلانی ۱۳۳۸: ۲۸۸-۲۸۶)

به نظر می‌رسد او تعدد زوجات را از آن جهت که برای مرد موجب شر و فتنه است، مورد نقد قرار داده نه این که ظلم در حق زنان است. مطالعات روانشناسی و جامعه‌شناسی نشان می‌دهد که چندهمسری نه تنها سلامت روانی زنان را به خطر می‌اندازد بلکه سلامت روانی مردان را نیز دچار اختلال می‌سازد (محمدی و آسکانی ۱۳۹۴: ۲۶۵-۲۶۴).

۲.۲.۴ عدم رعایت عدالت و مساوات بین همسران

رعایت عدالت و مساوات بر اساس آیه ۳ سوره نساء شرط اصلی برای ازدواج مجدد مردان است. به طوری که اگر مرد نتواند عدالت را بین زنان رعایت کند، باید از این امر صرف نظر نماید. در آثار نویسندگان و شاعران نیز به اصل عدالت بسیار توجه شده است. آخوندزاده از جمله آنان است. او در مکتوبات (۱۳۹۹: ۱۷۸-۱۷۷) از جمله پیامدهای چندهمسری را موارد زیر برمی‌شمارد: «ظلم فاحش در حق جزء ضعیف نوع بشر»، «خصومت جاوید فی مابین خویشاوندان و به خصوص فی مابین برادران و خواهران که از مادران مختلفه متولد

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۰۳

می شوند»، «قلت ثمرات تناسل»، «محروم بودن از لذت عشق و محبت»، «منافی مسئله مساوات».

توجه به این مسئله در بین زنان روشنفکر نیز دیده می شود. بی بی خانم استرآبادی نیز معتقد است مردی که «عدالت کند اکسیر اعظم است». همچنین او (۱۳۷۱: ۸۴) ادامه می دهد راست گفته اند که «مرد دو زن رویش سیاه است تا چه رسد به مرد سه چهار زن که پشت و رو ندارد. نه در دنیا و نه در آخرت»

بهار نیز از جمله این شاعران منتقد است. او غیر از فتنه و شر بودن تعدد زوجات، معتقد است که چون مرد نمی تواند عدالت را رعایت کند پس نباید همسران متعدد اختیار کند. همچنین در کنار عدم رعایت عدالت، پیامد دیگری که ذکر می کند، بروز کینه، حسد و دشمنی در میان کودکان آنها است:

زن یکی، مرد یکی خالق و معبود یکی   هریک از این سه دو شد مهره به ششدر باشد...
می شوند آلت حرص و حسد و کینه و کذب   نسلها چون به یکی خانه دو مادر باشد...
(بهار ۱۳۸۷: ۳۵۴).

روانشناسان درباره آسیب های روانی زنان در خانواده های چندهمسری پژوهش کرده و معتقدند که این زنان بیشتر در معرض اختلال های روانی هستند و بیشتر از زنان خانواده های تک همسر دچار مشکلات روانی می شوند و از سلامت روانی پایین تری برخوردارند (مجاهد و بیرشک ۱۳۸۲: ۶۱-۶۴؛ محمدی و آسکانی ۱۳۹۴: ۲۶۵). مطالعات روانپزشکی نشان می دهد که این اختلال های روانی حتی در بین همسران ارشد بیشتر از همسران کوچک تر است (Yılmaz, E., & Tamam, L 2018: 824).

۳.۲.۴ عامل بداخلاقی و جنگ و نزاع در خانه

در تمثیلات، نمایشنامه های آخوندزاده نیز پیامدهای چندهمسری را مورد توجه و انتقاد قرار داده است. از جمله او در «سرگذشت وزیر خان لنگران (۱۲۶۸ق)» (۱۳۵۶: ۳۷) می نویسد که زندگی خان همواره پر از دردسر و اوقات تلخی است. علت آن، داشتن دو همسر است و چون خان همسر دومش «شعله» را بیشتر از همسر اولش «زیبا» دوست دارد، زیبا علیه شعله توطئه می کند. این مسئله در سفرنامه های دوره قاجار نیز مورد توجه قرار گرفته است. آنها

اشاره می‌کنند که چندهمسری سبب فقدان علاقه و تعلق خاطر شدید بین زن و شوهر می‌گردد (مکین روز، ۱۳۷۳: ۶۸). همچنین سبب می‌شود زن «شریک منحصر به فرد» همسرش نباشد (کارلاسرنا، ۱۳۶۳: ۲۹۰). او با کاگه اکی محیط خانه و خانواده مرد چندزنه ایرانی را جهنمی در دنیا دانسته و این موقعیت را با ژاپن دوره خان خانی (پیش از تجدد) شبیه دانسته است. (اکی (کاکو)، ۱۳۹۳: ۸۳) غیر از جوامع شهری، چندهمسری در بین ایلات نیز سبب آشفتگی اندرون می‌شده است، به طوری که «فضای اندرون یک خان چندان سالم و خالی از دسیسه نیست و همیشه یک دوئیت و حسادت بین خانم‌ها به چشم می‌خورد» (پیشوپ، ۱۳۷۵: ۱۰۷). به گفته شاهدان، در خانواده‌های روستایی چندهمسری «تجملی بود که کمتر خود را در داشتنش مجاز می‌دانستند» و همسران معمولاً دارای سازگاری بیشتری بودند (کارلاسرنا، ۱۳۶۳: ۳۰۶-۳۰۵). تحقیقات جدید در حوزه خانواده نیز این عامل را تأیید می‌کنند، به طوری که نشان می‌دهند چندهمسری می‌تواند منجر به حسادت همسر، رقابت، توزیع نابرابر منابع خانواده، ایجاد تنش بین همسران و بین فرزندان همسران مختلف گردد (Al-Kernawi 1999: 418; Slonim-nevo, & Al-Krenawi 2006: 312).

اعتصام‌الملک از زبان مونتسکیو عللی را برای مخالفت با چندهمسری بیان کرده است: از تعدد زوجات هیچ فایده‌ای به هیئت اجتماعی نرسد و ضرر جزئی آن این است که باید مرد خانه خود را دو یا سه شعبه قرار دهد و همواره با جنگ و جدال روز گذراند و اولاد خود را دوست ندارد و تخم خصومت در خواطر بازماندگان خود افشاند (مستوفی (اعتصام‌الملک) ۱۳۱۸: ۷۲). آن‌گونه که نایب‌التولیه که متولی شاه‌چراغ بود و سه همسر داشت هر کدام را در یک خانه جای داده بود (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۶۹۰). علل و پیامدهای ذکر شده در بالا مورد تأکید آقاخان کرمانی نیز می‌باشد (کرمانی ۲۰۰۶: ۱۶۴).

این جنگ و جدال‌های بین هووها در طبقات مختلف متفاوت بود و شامل غیبت‌کردن و بدگوئی تا حذف فیزیکی رقیب (ترابی فارسانی، ۱۳۸۸: ۶) و هر نوع انتقام‌دیگری از جمله حسادت و رقابت دو خواهر نیز می‌شد. (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱: ۴۵-۴۴) نمونه‌ای از این رقابت‌ها و حسادت‌ها را مونس‌الدوله در داستان «گیس کمند و شبق مانند بیگم‌جان» «سوغلی شاهزاده» که بیشتر از دیگر «صیغه‌ها چشم شاهزاده را گرفته بود» بیان کرده است

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۰۵»

که در نهایت به ریزش مو و بیرون کردنش از حرم شاهزاده انجامید. (مونس الدوله، ۱۳۸۰: ۲۸-۳۰)

بهار (۱۳۸۷: ۳۵۴) نیز در شعر «زن شعر خداست» از جمله پیامدهای تعدد زوجات را فتنه و شر برای مرد دانسته است:

زن یکی بیش مبر زانکه بود فتنه و شر   فتنه آن به که در اطراف تو کمتر باشد
زن شیرین به مذاق دل ارباب کمال   گرچه قند است نباید که مکرر باشد
کی توان داد میان دو زن انصاف درست   کاین چنین مرتبه مخصوص پیمبر باشد

غیر از شر و فتنه بودن تعدد زوجات برای مرد، بهار عدم رعایت انصاف را نیز دلیل دیگری برای مخالفت با آن اعلام کرده و آن را تنها مخصوص پیامبر (ص) می‌داند. شر و فتنه بودن چندهمسری می‌توانست در موارد مختلف بروز کند. از جمله دزدیده شدن اموال مرد توسط یکی از زنان. نمونه آن را مونس الدوله در بیان خاطرات «حاج گیلانی خانوم» آورده است. او به «ماهسلطان» نامی اشاره می‌کند که «دخترکی» بود که «حاجی آقا دو ماه پیش صیغه کرده» و چون دختر دوستدار شاگرد حاجی بود با او همراه شده و اسباب و وسایل حاجی را می‌دزدند. هرچند پس از آن دستگیر می‌شوند. (مونس الدوله ۱۳۸۰: ۱۲-۱۵) نکته قابل تأمل در این ماجرا این‌که حاجی آقا دارای «دو تا زن عقدی و سه تا صیغه جوان» (همان: ۱۲) بوده که مؤید چندهمسری است و چون برای «ماهسلطان» از لفظ «دخترک» استفاده کرده که نشان از کم‌سن بودن او دارد، و می‌توان آن را مصداقی از کودک-همسری قلمداد کرد.

۴.۲.۴ ایجاد اختلافات درون خانوادگی

یکی درگیر از عواقب و پیامدهای چندهمسری غیر از درگیری زنان با یکدیگر، درگیری فرزندان آنها با یکدیگر است. این در حالی است که خانواده و فضای حاکم بر آن نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در رشد روانی، شکل‌گیری شخصیت و سلامت روانی اعضای خانواده، به‌ویژه کودکان دارد. مطالعات نشان می‌دهد در خانواده‌های چندهمسر از آن‌جا که شرایط و روابط ویژه‌ای بر خانواده حاکم است، این روابط بر رفتار و میزان سلامت روانی اعضای خانواده اثر دارد (مجاهد و بیرشک ۱۳۸۲: ۶۱-۶۰). متون ادبی - تاریخی این امر را در نظر داشته و به آن توجه کرده‌اند. چنان‌که اعتصام الملک (۱۳۱۸: ۷۳) اشاره می‌کند:

بی‌وجود دلیل و برهان توان دانست اولادی که از دو مادر به وجود آیند، پیوسته با یکدیگر دشمنی کنند؛ مگر معدودی که حکم معدود دارند. اگر کسی - به دقت در نصوص جلیله قرآنیه نگردد - داند که احکام وارده در تعدد زوجات محتوی بر اباحه و تحظیر است؛ از آیه مبارکه (فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلو فواحده او ما ملکت ایمانکم) واضح می‌شود در صورتی مرد می‌تواند پای به دایره تعدد زوجات نهد که توانایی به مساوات داشته باشد و سلوک به عدل را از عهده برآید و هر که خود را {صاحب} این قوه نبیند، البته نباید بیش از یکی را به حباله نکاح درآورد.

می‌توان گفت درگیری فرزندان بیشتر در مسئله تقسیم ارث نمود می‌یافت (عاملی رضایی ۱۳۸۹: ۶۲). میرزاآقاخان کرمانی نیز از جمله کسانی است که با مسئله چندهمسری به مخالفت پرداخته است. او در کتاب صد خطابه (۲۰۰۶: ۱۵۸)، خطابه‌ای را به زیان‌های چندهمسری اختصاص داده است. از آن جمله از دست دادن «حب فامیلیایی» و احساس تنفر در زن که «سهل است خودش درصدد هلاک و اتلاف برمی‌آید». پیامدهای دیگری که میرزاآقاخان برای تعدد زوجات بیان کرده «تکاهل و تساهل زن در وظایفش» به دلیل «تفریط شوهر در حقوقش» است (همان: ۱۶۴). افتادن از «صرافت حب فامیل و دوستی شوهران و عدم دقت و صرف وقت در اداره منزل»، ایجاد فقر و پریشانی در بین مردم، از بین رفتن «لذت حب و دوستی که نتیجه زن و شوهری است» و درنهایت رواج «امراض مهلکه مسریه» (همان: ۱۶۵-۱۶۳).

همه موارد پیش‌گفته درباره پیامدهای چندهمسری در متون پزشکی و روانشناسی مورد تأکید هستند. روانشناسانی چون اویفسو و ادگوک معتقدند که به دلیل پرجمعیت‌بودن خانواده‌های چندهمسر، نوجوانانی که در این خانواده‌ها بزرگ می‌شوند؛ با شرایط تنش و فشار روانی از جمله کشمکش میان هووها، رقابت و درگیری میان فرزندان، مراقبت ناکافی از فرزندان و همچنین روش استبدادی پدران و مادران روبه‌رو هستند. هرچند برخی فواید را برای خانواده‌های بزرگ بیان می‌کنند (Oyefeso & Adegoke, 1992: 785). همچنین مطالعات جامعه‌شناسی نشان می‌دهد که همکاری‌های همدلانه و مشارکت گروهی نیز در خانواده‌های چندهمسری پایین‌تر است (محمدی و آسکانی ۱۳۹۴: ۲۶۴).

محمد عبده نیز از کسانی است که به پیامدهای اجتماعی چندهمسری توجه زیادی دارد. گفته‌های او نشان می‌دهد که چندهمسری در دیگر کشورهای اسلامی نیز وجود داشته

«زن یکی بیش مبر زآنکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۰۷»

و مورد انتقاد بوده و تنها مختص ایران نبوده است. او در توصیف تعدد زوجات به پیامدهای فساد و شر اجتماعی و خانوادگی آن، از قبیل ایجاد حسادت و دشمنی میان دو خانواده اشاره نموده و در بیان حکم تعدد زوجات در اسلام متذکر است که حاکم شرع می‌تواند نسبت به اموری که مباح است و فرد شخصاً می‌تواند نسبت به انجام یا ترک آن‌ها تصمیم بگیرد، بنا به مصالح اجتماعی تصرف نموده و با اتخاذ یک تصمیم اجرایی عمومی مردم را بدان حکم مباح امر یا نهی کند. این اقدام حکم تجویز را تغییر نداده و از این جهت که یک حکم تجویزی بوده می‌تواند تصمیم بر ترک آن بگیرد (رستمی تبریزی ۱۳۸۷: ۵۳۲-۵۳۱). به‌طور کلی محققان استدلال می‌کنند که حضور همسر دوم یا بیشتر، منجر به تغییر در الگوهای تعاملی اعضای خانواده، نقش‌ها و انتظارات می‌شود و روابط عاطفی و صمیمیت را کاهش می‌دهد. شکل‌گیری روابط مثلثی متغیر، نقش مهمی در کاهش رضایت و رضایت زناشویی دارد (Farahmand, M., & Rezvani, Z 2019: 1).

نکته قابل تأمل این‌که در بین همه نمونه‌های بالا این مسئله جلب توجه می‌کند که همه مردانی که قصد ازدواج مجدد داشته‌اند، به دنبال همسرانی جوان بوده‌اند. این مسئله همان‌طور که از نمونه شعرهای بالا مشخص است می‌توانست موجب رواج کودک‌همسری شود. نویسندگان مقاله بر این عقیده‌اند که کودک‌همسری یکی از پیامدهای چندهمسری در دوره قاجار بوده است اما برای جلوگیری از تکرار مطالب بیشتر نمونه‌های بالا شاهدهی بر این امر هستند (صابر ۱۹۷۷: ۱۳۸-۱۳۷؛ سیداشرف گیلانی ۱۳۳۸: ۳۵-۳۶ و ۷۱؛ معجز شبستری بی‌تا: ۱۶؛ دهخدا بی‌تا: ۱۱۲؛ ر.ک به سنبلی و قدیمی ۱۴۰۱).

۵. نتیجه‌گیری

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد پس از آشنایی نویسندگان و روشنفکران دوره قاجار با غرب و ورود مؤلفه‌های فرهنگی جدید همچون روزنامه، مدارس جدید و ترجمه کتب، آن‌ها به مقایسه موقعیت زنان ایرانی با دیگر جوامع غربی و انتقاد از آن برآمدند. به‌طور مشخص، یکی از این مسائل مورد انتقاد، پدیده چندهمسری بود. آنان با دیدی انتقادی، به علل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی این پدیده پرداخته و در ادامه نیز پیامدهای اجتماعی آن را مورد توجه قرار دادند. در حالی که چندهمسری به‌عنوان نوعی از ازدواج پذیرفته شده و امری طبیعی در جامعه بود. به گونه‌ای که در خود زنان نیز نهادینه شده بود که مردان حق

دارند چندین همسر داشته باشند. تحلیل متون ادبی - تاریخی و سیاسی دوره قاجار و تفکر اندیشمندان از مردان گرفته تا زنان چون آخوندزاده، طالبوف، بی‌بی‌خانم استرآبادی و عالمتاج قائم‌مقامی نشان می‌دهد که آن‌ها ضمن نگاه منتقدانه خود به بیان علت‌ها نیز پرداخته‌اند که مهم‌ترین آن را ذهنیت سنتی حاکم بر جامعه دانسته و در پی آن به سهولت امر ازدواج و طلاق، به‌خصوص برای مردان، پیری زودرس زنان و تأثیرات آن در بروز پدیده چندهمسری و متمول‌بودن مردان اشاره دارند. بر اساس این شواهد می‌توان استناد کرد که در دنیای سنت و در دوره گذار، عوامل اجتماعی مهم‌ترین و بیشترین تأثیر را در این امر داشته است. بروز این پدیده که تأمین‌نشدن خواسته‌های زنان، رعایت‌نشدن عدالت و مساوات در بین آنان و به دنبال آن آشفتگی وضعیت خانوادگی و در نتیجه بروز اختلافات درون خانوادگی و همچنین کودک‌همسری را به دنبال داشت، از نگاه روشنفکران پنهان‌نمانده است. نویسندگان این متون با انتقاد از چندهمسری و برشمردن مضرات آن، در صدد آگاهی‌دادن به زنان و در گستره وسیع‌تر به جامعه و در نهایت ارتقای جایگاه زنان و در نتیجه کاهش پدیده چندهمسری برآمدند. از نظر آنان، چندهمسری یکی از وجوه ظلم به زنان به شمار می‌آمد. به همین دلیل، در صدد مقابله و نقد این سنت در آثار خود برآمدند، از آن جهت که خانواده به عنوان اصلی‌ترین نهاد اجتماعی، در صورت آشفتگی و متزلزل‌بودن، این امر را به جامعه نیز خواهد کشاند و جامعه را نیز آشفتگی خواهد کرد.

با توجه به شواهد تاریخی، ادبی و سیاسی به نظر می‌رسد هرچه از اوایل دوره قاجار به سمت مشروطه و اواخر این دوره پیش می‌رویم چندهمسری از امری عادی و طبیعی در جامعه به مسئله‌ای مورد انتقاد تبدیل شده که با کاهش نیز روبرو بوده است. شاید بتوان این تغییر وضعیت را تحت تأثیر مشروطه و تلاش‌های متفکران و دگراندیشان ادبی و سیاسی قلمداد کرد هر چند می‌تواند دلایل دیگری نیز داشته باشد.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها

قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۶)، تمثیلات، ترجمه محمدجعفر قراجه‌داغی، تهران: خوارزمی، چ ۳.

«زن یکی بیش مبر زانکه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۰۹»

آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۹۹)، مکتوبات (نامه‌های شاهزاده کمال‌الدوله به شاهزاده جلال‌الدوله)، به کوشش م. مقصود، ناشر نسخه الکترونیک باشگاه ادبیات.

آدمیت، فریدون (۱۳۴۹)، اندیشه‌های میرزافتحعلی خان آخوندزاده، تهران: خوارزمی.

آرین‌پور، یحیی (۱۳۷۲)، از صبا تا نیما؛ تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی، ج ۲، تهران: زوار، چ ۵.

آرین‌پور، یحیی (۱۳۸۲)، از صبا تا نیما؛ تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی، ج ۳، تهران: زوار، چ ۴.

استرآبادی، بی‌بی خانم (۱۳۷۱)، معایب الرجال (در پاسخ به تأدیب النسوان)، افسانه نجم‌آبادی، شیکاگو: نگرش و نگارش زن.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۴۵)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، با مقدمه و فهرس ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

اکی (کاکو)، او، باکاگه (۱۳۹۳)، سفرنامه ایران و ورارود (۱۳۲۸هـ.ق. - ۱۹۱۰م)، ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی ئه اورا، تهران: طهوری.

اورسل، ارنست (۱۳۸۲)، سفرنامه قفقاز به ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بختیاری، سردار مریم (۱۳۸۲)، خاطرات سردار مریم بختیاری (از کودکی تا آغاز انقلاب مشروطه)، ویراسته غلامعباس نوروزی بختیاری، تهران: آنزان.

بروگش، هینریش (۱۳۶۷) سفری به دربار سلطان صاحب‌قران، ج ۱، ترجمه حسین کردبچه، تهران: اطلاعات.

بهار، محمدتقی (۱۳۸۸)، دیوان اشعار، تهران: نگاه

بیشوپ، ایزابلا (۱۳۷۵)، از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه مهراب امیری، تهران: سهند و آنزان.

پاتینجر، هنری (۱۳۸۴)، سفرنامه پاتینجر، ترجمه شاپور گودرزی، تهران: کتابفروشی دهخدا.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.

تاج‌السلطنه، (۱۳۶۱) خاطرات تاج‌السلطنه، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳)، سفرنامه تاورنیه، ترجمه حمید شیروانی، تهران: نیلوفر.

تویوکیچی، یه ناگا (۱۳۹۲)، سفرنامه یه ناگا تویوکیچی در ایران و آناتولی (۱۳۱۷هـ.ق. / ۱۸۹۹م). ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزدهم، ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی ئه اورا، تهران: طهوری.

- جونز، سرهار فورد (۱۳۸۶)، روزنامه سفر خاطرات هیئت اعزامی انگلستان به ایران، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران: ثالث.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- دروویل، گاسپار (۱۳۸۷)، سفرنامه دروویل، ترجمه جواد محبی، تهران: انتشارات گوتنبرگ.
- دلریش، بشری (۱۳۷۵)، زن در دوره قاجار، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر (مدیریت پژوهش).
- دوید، کلمنت اوگاستس (۱۳۸۴)، سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی، چ ۲.
- دهخدا، علی اکبر، (بی تا)، چرند پرند، معرفت.
- رایس، کلارا کولیور (۱۳۸۳)، سفرنامه (زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان)، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار.
- ژوبر، پ.آ (۱۳۲۲)، مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود هدایت، چاپخانه تابان.
- سعیدی سیرجانی (۱۳۶۲)، وقایع اتفاقیه (گزارش‌های خفیه نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ ق)، چ ۲، تهران: انتشارات نوین.
- شاردن، ژان (۱۳۷۲)، سفرنامه شاردن، ج ۱، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
- شقاقی، حسینقلی خان (۱۳۵۳)، خاطرات ممتحن الدوله، تهران: امیرکبیر.
- صابر، میرزاعلی اکبر (۱۹۷۷)، هوپ هوپ نامه، ترجمه احمد شفائی، باکو: نشریات دولتی آذربایجان.
- طالبوف، عبدالرحیم (بی تا)، مسالک المحسنین، به همت محمد رضانی، تهران: کلاله خاور.
- عاملی رضایی، مریم (۱۳۸۹)، سفر دانه به گل (تحول جایگاه زن در نثر دوره قاجار)، تهران: نشر تاریخ ایران.
- فراهانی، قائم مقام (۱۳۷۳)، منشآت، مصحح محمد عباسی، تهران: شرق.
- فوروکاوا، نوبویوشی (۱۳۸۴)، سفرنامه فوروکاوا، ترجمه هاشم رجبزاده و کینیچی نه اورا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قائم مقامی، عالم تاج (۱۳۷۴)، دیوان عالم تاج قائم مقامی (ژاله)، تهران: انتشارات ما.
- کارری، جووانی فرانچسکو جملی (۱۳۸۳)، سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۲.
- کارلا سرنا، (۱۳۶۳)، سفرنامه (مردم و دیدنیهای ایران)، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.

«زن یکی بیش میر زنانه بود ... (عباس قدیمی قیداری و ندا سنبلی) ۱۱۱»

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۹۰)، هشت رساله در بیان احوال زنان از ۱۰۰۰ تا ۱۳۱۳ هـ.ق.، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۷۴)، اندیشه‌گران زن در شعر مشروطه، تهران: دانشگاه الزهرا.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۹۵)، خشونت مشفقانه (روایتی از مردسالاری دوران ناصری)، تهران: نشر تاریخ ایران، چ ۲.

کرمانی، آقاخان (۲۰۰۶). صدخطابه، محمدجعفر محبوب، آمریکا: شرکت کتاب.

گیدنز، آتونی (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، چ ۷، تهران: نی.

گیلانی، سیداشرف‌الدین (۱۳۳۸)، دیوان، بی نا.

لایارد، هنری (۱۳۷۶)، سفرنامه لایارد، ترجمه مه‌راب امیری، تهران: انزان، چ ۲.

مستشفی، علی (۱۳۱۴)، ازدواج و حفظ‌الصحه، تهران: روشنایی.

مستوفی (اعتصام‌الملک)، میرزایوسف‌خان (۱۳۱۸)، تربیت نسوان، تبریز: معارف

معجز شبستری، میرزاعلی (بی تا)، کلیات معجز شبستری، بی نا.

مکین روز، الیزابت (۱۳۷۳)، با من به سرزمین بختیاری بیائید، ترجمه و حواشی مه‌راب امیری، تهران: آنزان.

ملکم، سرجان (۱۳۸۰)، تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: افسون.

موریه، جیمز (۱۳۵۴)، سرگذشت حاجی بابای اصفهانی در ایران، به کوشش یوسف رحیم‌لو، تبریز: انتشارات حقیقت، چ ۲.

موزر، هنری (۲۵۳۶)، سفرنامه ترکستان و ایران (گذری در آسیای مرکزی)، ترجمه علی مترجم، به کوشش محمد گلبن، تهران: انتشارات سحر.

مونس‌الدوله (۱۳۸۰)، خاطرات مونس‌الدوله ندیمه حرمسرای ناصرالدین‌شاه، به کوشش سیروس سعدوندیان، تهران: زرین.

ویشارد، جان (۱۳۶۳)، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران: انتشارات نوین.

روزنامه‌ها

میرزا ملکم خان، روزنامه قانون، انتشارات کویر، ۱۳۶۹، نمره ۱۹.

مقالات

رستمی تبریزی، لمیاء (۱۳۸۷)، «تعدد زوجات و شرایط آن در لایحه حمایت خانواده»، فصلنامه خانواده‌پژوهی، سال چهارم، ویژه‌نامه نقد و بررسی لایحه حمایت خانواده.

تراپی فارسانی، سهیلا، «تکاپوی زنان عصر قاجار: فردیت، جهان سنت و گذار از آن»، تاریخ اسلام و ایران فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال نوزدهم، دوره جدید، شماره ۲، پیاپی ۷۷، تابستان ۱۳۸۸، صص ۱-۲۲.

سنبل، ندا و عباس قدیمی قیداری، «کی عروسک باز را جامه عروسی درخور است؛ تأملی بر رویکرد متون ادبی - تاریخی دوره قاجار به پدیده کودک همسری»، نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز، دوره ۷۵، شماره ۲۴۵، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۱۷۵-۱۴۹.

شکرانی، رضا و مهدی حبیب‌اللهی، «آیه تعدد زوجات، حکمی مطلق یا مشروط؟»، پژوهشنامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۴، صص ۱۱۷-۹۳.

عبدی پور، ابراهیم (بهار ۱۳۸۸)، «تعدد زوجات»، حقوق اسلامی، سال ۵، شماره ۲۰.
مجاهد، عزیزالله و بهروز بیرشک (۱۳۸۲)، «وضعیت رفتاری کودکان و سلامت روانی والدین در خانواده‌های چندهمسری»، نشریه روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران، شماره ۳۵.
محمدی، نعیمه و خان‌محمد آسکانی (۱۳۹۴)، «مطالعه سلامتی روانی مردان با تأکید بر سنت چندهمسری در شهرستان سرباز»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۷، شماره ۲.

Al-Krenawi, A(1999), "Women of polygamous marriages in primary health care centers", Contemporary Family Therapy, 21(3).

Al-Krenawi, A. L. E. A. N(1998), Family therapy with a multiparental/multispousalfamily, Family process, 37(1), 65-81.

Farahmand, M., & Rezvani, Z(2019), The association between father's power, performance, and mental stress of first wife in monogamous and polygamous families: a comparative study in Iran, Iran J Psychiatry BehavSci, 13(2).

SLONIM-NEVO, V. E. R. E. D., & Al-Krenawi, A(2006), Success and failure among polygamous families: The experience of wives, husbands, and children, Family process, 45(3).

Yılmaz, E., & Tamam, L(2018), The relationship between polygamy and psychiatric disorders in Turkish women, International Journal of Social Psychiatry, 64(8).

Oyefeso, Adenekam, Adegok, Ademola R.(1992), Psychological Adjustment of Yoruba Adolescents as influenced by family type: a research not, Journal of child Psychology. Vol.33, No.4, pp785-788.